

O‘zbek dostonlarida syujet, motiv, kompozitsiya va lingvopoetikaning o‘rganilishi

Xakimova Maxsudaxon G‘ofurjon qizi
FarDU 2-bosqich tayanch doktoranti

Olamni idrok etishning har bir til jamoasi ongida tarixan shakllangan, barqarorlashgan va ayni jamoa uchun xos bo‘lgan odatiy va majburiy usullari majmui olamning lisoniy manzarasini yuzaga keltiradi. Olamning lisoniy manzarasi dunyoni idrok etish va konseptuallashtirishning universal va ayni vaqtda milliy xoslangan usullari yig‘indisidir.¹

Til leksikasining tarixiy rivojlanish va shakllanish xususiyatini bilish uchun til lug‘at tarkibidagi so‘zlarni tarixiy-etimologik nuqtai nazardan o‘rganish, ularni etimologik qatlamlarga ajratish mumkin.

- 1.O‘zbek tili leksikasidagi o‘z qatlam.
2. O‘zbek tili leksikasidagi o‘zlashma qatlam.

“Alpomish” dostonining lisoniy xususiyatlarini tahlil qilar ekanmiz, avvalo, unda qo‘llangan so‘zlarning mazmun mohiyati asosiy o‘rinda turadi. Shuning uchun dostonda qo‘llangan so‘zlarning etimologik qatlamlarini belgilash ham muhim ahamiyatga ega. “Alpomish” dostoni leksikasini kuzatar ekanmiz, unda qo‘llangan so‘zlarning ko‘pchiligini bevosita umumturkiy so‘zlar, ya’ni o‘z qatlam leksemalar tashkil etgan. Shu bilan birga,

1. Xitoycha so‘zlar. Qadimda turk qavmlari bilan xitoyliklar orasida savdo aloqalari ancha taraqqiy etib, xitoy savdogarlari turkiy xalqlar qal’alaridan Sharqiy Osiyo va Yevropa bilan aloqalarini o‘rnatishda savdo obyektlari sifatida foydalanishgan. Abduazimov Sh. va

A.Abdiyevlar o‘z maqolasida “Alpomish” dostonida qo‘llangan xitoycha so‘zlar haqida ma’lumot beradi. Mualliflar qoraqalpoq tili misolida tahlil qilgan

holda dostonda uchrovchi ayrim xitoycha soʻzlarni koʻrsatib oʻtadi.² Xususan, dostonda quyidagi xitoycha oʻzlashma leksemalarni koʻrsatib oʻtadilar.

Al- qizil + xitoycha tun/tin= qizil baqir altin. Altinnan saray saldirding. al soʻzi qizil maʼnosida qoʻllangan. Bu soʻz rus tiliga ham turkiy tillardan oʻzlashgan. (алыу, yarko-krasnyy, svetlo-rozoviy). “DLT” asarida a : l toʻq sariq maʼnosida qoʻllangan. Bek- xitoycha payk, paykin (gubernator); shay- chay, jay-joy, inji-djen/jdji, ish-si-shin,qap- kia- kap /karman / Bir qop solib eynina; taysha- xitoycha tayshu (shaxzoda, mashhur odam (shih)ning oʻgʻli); tang- xitoycha tang /dan /utro/; teng –xitoycha tang; tingla – xitoycha ting (eshitmoq) temir- xitoycha te-pi; gumis-xitoycha kuem (serebro), xan- xon, tuoʻ- xitoycha tu.(tugʻ) belgi, bayroq maʼnosini ifodalaydi. Dostonning oʻzbekcha variantida ham bu kabi soʻzlar fonetik jihatdan ayrim farqli shaklda qoʻllangan. Masalan:

Kelib koʻrarsan dengi – dushingni.(20-bet)

Toychixonim senga aytar arzim bor,

Senday shohim bu ishlardan bexabar,

Tugʻdorlarman koʻp maslahat qiladi.(213)

Qayerda joy boʻlsa borib qoʻnaman.(85)

Mualliflar dostonda qoʻllangan xitoycha soʻzlarni qoraqalpoq tili misolida tadqiq etgan holda “Alpomish” dostonida xitoy tilidan oʻzlashgan soʻzlarning kirib kelgan davri va sabablarini oʻrganish fan uchun boy manbalar berishini taʼkidlaydilar.

2.Arabcha soʻzlar. Doston leksikasini tahlil qilar ekanmiz , unda koʻplab arab tiliga xos leksik birliklar qoʻllanganligiga guvoh boʻlamiz. Arabcha oʻzlashmalar semantik hamda funksional jihatdan farqlanadi.Yaʼni arab tilidan oʻzlashgan soʻzlarning ayrimlari hozirda eskirgan boʻlsa , ayrimlar aynan oʻsha shaklda hozirgi oʻzbek tilida isteʼmolda qoʻllanib kelayotganini koʻramiz. Semantik

jihatdan ijtimoiy hayotning turli tarmoqlarida qo‘llanuvchi tushunchalarni ifodalaydi.

Hozirda eskirgan arab tiliga mansub so‘zlar:

Xo‘ja kelsa chiqar murid naziri,

Xotin bo‘lmasmikan erning vaziri. (18)

Boshqa yurtda juz’ya berib yurayin,

Boybo‘ridan bizga mahram kelibdi,

Yuqorida keltirilgan misollarda qo‘llangan arab qatlamga oid juz’ya, mahram, vazir, murid, nazir kabi so‘zlar bugungi kunda qo‘llanilmaydi. Ya’ni arxaiklashgan bo‘lib, hozirda iste’moldan chiqqan.

Bugungi kunda ham aynan o‘sha shaklda iste’molda qo‘llanib kelinayotgan arabcha so‘zlar:

Masalan, Qancha so‘qim mollar so‘yib, osh palovni damlab, fuqaro, beva-bechoralar to‘yib...(6) Kishining moli zakotga yetsa, zakot bersa bul ham saxiy ekan. Agar zakot bermasa, bul ham bahil ekan.(9) Bular maktabda o‘qib yurib yetti yoshga yetdi. Savodi chiqib, xat o‘qib –yozadigan mulla bo‘ldi.(7) ... davlatalab davlat tilar ekan, farzandtalab farzand tilar ekan,

Har yurtlarda musofir bo‘p yurayik,

Tong otgan so‘ng bitar alplar muhlati,

Ziyodadir Boysarining kulfati,

Maslahat bermadi turgan ulfati,

Qolmadi Boysarining toqati.(55)

Kechani munavvar qilar to‘lgan oy,

Boybo‘ri o‘lib, moli senga qoldimi? (73)

Tavakkal qib borayotir muqarrar.(75)

Sen yetmasang qabohat kun bo‘ladi,

Agar yetsang, bari hurmat qiladi.(82)

Osmonda arvohlar, ko‘kda malaklar.(85)

Ruxsat bersang, bu manzilga qo‘naman,

Biror kecha farog‘atni olaman.

In‘om bersam tanga-tilla sochardim,

Hukm aylasam, men qizlarni quchardim.(239)

Dostonda bu kabi so‘zlar juda ko‘p va takror holda qo‘llangan. Shuningdek, dostonda **diniy tushunchalarni ifodalovchi** arabcha so‘zlar ham ko‘p uchraydi. Ularni quyidagicha mavzuiy guruhlarga bo‘lish mumkin:³

1. Shaxs bildiruvchi so‘zlar: pir, murid, musofir, mo‘min, banda;
2. Faoliyat va jarayonni bildiruvchi sozlar: oxirat, imon, bidahat, taqdir, qismat, mahshar, shafolat, foniy, qiyomat;
3. Mahluqot, yaralmishni bildiruvchi so‘zlar: taqdir, ajal, malak, arvoh,;
4. Narsa- buyumni bildiruvchi so‘zlar: zakot, nazir;
5. Joy, darajani bildiruvchi so‘zlar: ravza, pir, avliyo;

Masalan: Shu yerdan Shohmardon pirning ravzasi uch kunlik yo‘l kelar ekan. Har kim borib tunar ekan; davlatalab davlat tilar ekan, farzandtalab farzand tilar ekan, oxiratalab imon tilar ekan.(6) Kishining moli zakotga yetsa, zakot bersa bul ham saxiy ekan .(9)

Mo‘min qulin bandam desin bir xudoy,

G‘amli odam tortar ekan ohu voy.(71)

Ajal yetib yo paymonang to‘ldimi,

³ Кўзиев У.Изохли луғатларда диний тушунчаларнинг ифодаланиши. // ЎТА,2010, № 5.Б. 88-91

Zakot debdi, bir bidahat qilibdi.
Har na qismat yozilgandan bilaman,
Azaliy taqdirga nimish qilaman.(11)
Shunday bo‘ldi haqdan menga farmonlar,
Mahshar kuni nima javob berasan,
Bizga tangri bir kun qildi shafolat,
Ne ko‘rib kechirib foniy dunyoda,

Yuqorida keltirilgan diniy tushunchalarni ifodalovchi so‘zlar necha asrlar o‘tdi, tilning turli uslublarida hozir ham qo‘llanib kelinmoqda. “Qiyomat” so‘zining semantik strukturasi kengayagan bo‘lib, turli salbiy va ijobiy holatlar bilan bog‘liq hodisalarga doir tushunchalarni ifodalaydi. Masalan, holatni (qiyomat mast), to‘polon (ko‘chada qiyomat boshlandi), dostonida boshiga qiyomat kuni solmoq (qo‘rquv), urush, janjallashmoq ma‘nolarini ifodalab kelgan. Shuningdek, qiyomatli oshna, qiyomat qarz, qiyomatli opa kabi kishilar o‘rtasidagi yaqin munosabatlarni ifodalashda ham bu so‘zdan foydalaniladi. Bu so‘z yana boshqa ko‘plab kontekstlarda qo‘llanadi. Hozirda bu so‘z, asosan, qiyomat - qoyin tarzida juft so‘z shaklida qo‘llanadi.

Tilimiz lug‘at boyligining oshishidagi muhim manbalaridan biri bo‘lgan o‘zlashma so‘zlar, xususan, fors-tojik tilidan o‘zlashgan so‘zlar o‘zbek tilining rivojiga katta ta‘sir ko‘rsatgan deyishimiz mumkin. Bu hatto og‘zaki adabiyot namunasi sanalgan “Alpomish” dostonida qo‘llangan so‘zlar misolida ham yaqqol ko‘rish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xudoyberganova D. Lingvokulturologiyada madaniy kod tushunchasi. // O‘TA, 2019, № 3. B. 15-18
2. Baskakov N.A. Sostav leksiki karakalpaxskogo yazыka i struktura slova. M., 1962, S. 71

3. Abdinazinov SH., Abdiyev A. “ Alpomish” dostonida xitoycha o‘zlashmalar. / O‘TA, 2009, № 5 B.87-88
4. Alimova Z. Ayrim forscha o‘zlashmalarning leksik ma’nolari xususida. // O‘TA, 2015, № 1, B. 105-107

Research Science and
Innovation House

